

نمادهای تشیع در سفرنامه های حج مغربی و اندلسی ابن جبیر، عبدری، ابن بطوطه و پایداری اسلامی

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

فاطمه، علی، حسن، حسین، نماد تشیع هستند که ذکر آن ها در گزاره های متعدد سه سفرنامه غرب جهان اسلام محتاج تحلیل و تبیین انتقادی است، چرا یک حنبلی و دو مالکی بخشی از گزارش های خود را به انوار شیعه اختصاص داده اند، سفر در راس پدیدارهای اجتماعی است. سفر بویژه سفرهای معنوی نقش سیاسی اجتماعی در تعیین هویت جوامع از جمله در شکل گیری و توسعه و پایداری جوامع اسلامی داشته است. این پدیده سیاسی اجتماعی مذهبی که در مطالعات تاریخی قرون وسطی در حد بسیار بالایی عامل اول شکل گیری جوامع شهری است، تار و پود تاریخ قرون وسطی است. از جمله این اسفار بین غرب و شرق جهان اسلام رخ داده است پژوهش برای اثبات این معنا سفرنامه هایی که از دانشمندان غرب اسلامی به جا مانده است را بررسی کرده است. نزدیک هزار سفرنامه غرب اسلامی اکنون موجود است. بررسی اجمالی چندین مورد از این اسفار نشان داد چند موضوع تاریخ ساز و عامل تغییرات اجتماعی در آن ها وجود دارد. از جمله آن ها گزارش نماد های اسلامی در مسیر حج و در حجاز و بویژه در حرم خدا و پیغمبر است. وجه اهمیت رحله مغربی گزارش توصیفی نماد تشیع به عنوان نماد موثر اسلامی در حرمین است مواد پژوهش تحقیق مولف در مورد مدرسه تاریخنگاری افریقای سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۴ است که یکی از شیوه های آن رحله است. در مقاله پیدایش تاریخنگاری غرب اسلامی سال ۱۳۷۸ به این شیوه با ذکر اجمالی رحله عبدری تیجانی و ابن جبیر و ابن بطوطه اشاره شده است. این آثار مشتمل بر اخبار قابل توجهی مربوط به تشیع است و این مواد پژوهش از سویی بخشی از میراث مکتوب شیعه در غرب اسلامی است و از طرفی تاکید بر اثر نماد اسلامی در هویت اسلامی و استمرار و انتقال و توسعه آن است. موارد مطالعه این پژوهش سفرنامه عبدری، ابن جبیر و ابن بطوطه است. از حیث اخبار و میزان توجه به تشیع به ترتیب عبدری، ابن سعید مغربی، ابن رشید سبتی، ابن جبیر، ابن خطیب، ابن بطوطه و ابن خلدون و بلوی و سفرنامه های دیگر در کتاب پارادایم رحله بررسی شده است. اخبار عبدری به حدی است که می توان او را متمایل به تشیع دانست. ابن بطوطه و ابن جبیر متعادل و واقع گرا برخی از مسائل مربوط به تشیع را آوردند. ابن سعید از شرفاء و اخبار اودر مورد تشیع قابل توجه است. ابن خلدون متعصب و اخبار او از تشیع، تندوانتقادی و موضع گیری سیاسی است. وجه مشترک این آن ها اشاره به جریان و اخبار تشیع به عنوان نماد موثر اسلامی در هویت حج و انسان حرم و جمعیت اسلامی است. در پژوهش نمادهای تشیع رحله ابن جبیر، ابن بطوطه و عبدری به شکل اجمالی تحلیل و تبیین و نقد شده است. فرضیه پژوهش کارکرد سفر نامه های حج مغربی در استمرار و پایداری بیش از یک هزاره فرهنگ اسلامی و بقای ریشه های نظری تشیع در ادبیات سفرنامه در مغرب است. مفهوم موافق گزارش شیعی این سه سفرنامه تاکید بر آثار خسارت بار حذف اهل بیت در اثر بخشی مفید و ماندگار سفر حج است.

واژه های کلیدی: رحله، مغرب، ابن جبیر، عبدری، ابن بطوطه، ركب حج

۱- مقدمه تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی :

محدوده مکانی پژوهش از شبه جزیره ایبری و مغرب بزرگ عربی - که امروزه بخش شمالی شمال آفریقا است - و بنادر آن ها که نقطه شروع سفر بوده اند تا کانتون جنوب شرقی چین و حجاز و مصر و عراق و شامات و ایران در قرون وسطی از قرن هفتم تا نهم هجری است . و موضوع آن بررسی تغییرات اجتماعی و انسان شناسی در تغییرات رفتار انسان و شهر و جامعه بر اساس متن مکتوب که به صورت گزاره های تاریخی موجود است . این گزاره ها مورد نقد و بررسی قرار گرفته است . پیشینه تحقیق پر بار است و نوشته های متعددی در آثار محققان مسلمان و غیر مسلمان مسیر بویژه در مورد ابن بطوطه هست ، بویژه که مولف در هفتصدمین سالگرد تولد ابن بطوطه در کانتون چین (۲۰۰۹م) دو مقاله ارائه کرده است . و مسیری که ابن بطوطه طبق قدیمترین نقشه ای که در آن کنفرانس منتشر شد را در کتاب پارادایم رحله ارائه کرده است . دیدگا ها در مورد ابن بطوطه بویژه متفاوت است در مقاله توسعه ایده ئو لوژیک دولت شهر سبزوار ۱۳۹۴ مولف به این اختلاف توجه کرده است

۱-۱- اهمیت اقتصادی دولت حفصیان و مرینی به سفرنامه ها ، انسان شناسی رفتار شیعه حجاز

سفر از منابع تاریخ اسلام و جهان در قرن نهم هجری است و دولت حفصیان در تشریفات موبک و بعثه حج پیشوای دول غرب اسلامی است مولف در پژوهش ۱۳۸۳ برتری تشریفات ركب حج مغربی در مورد حفصیان راذکر کرده است. این تشریفات دولتی نشان از اهمیت حج به اندازه جهاد در غرب اسلامی قرون وسطی است . و ده ها سفرنامه در این عصر حفصیان ارائه شد . بررسی انتقادی سفرنامه های عربی مغربی حاکی از نقش ساسی اجتماعی سفر در بازیابی هویت فرد و جامعه مغربی است . نتیجه زود بررسی این گزاره تاریخی اهمیت افزایش کمی حج گزاران مغربی در این توریسم معنوی است . مولف در پژوهشی به این کارکرد سفر معنوی که نوعی توریسم معنوی است پرداخته است (شهیدی پاک ، ۲۰۲۰ ، ۶۵). ابن بطوطه و ابن جبیر؛ عبدی، ابن رشید سبتی و تیجانی؛ ابن بطوطه و ابن جبیر دو جهانگرد مغربی هستند که در پایان عصر بنی مرین از شرق اسلامی دیدن نمودند و بسیاری از میراث فرهنگی تشیع را در سفرنامه خود ضبط نموده اند و متن کتاب آن دو از متون تاریخی و ادبی مهم مغربی و از مداخل اصلی تاریخ غرب اسلامی است (شهیدی پاک ، ۱۳۹۸ ، ۱۹۶). این سفرنامه ها همچنان دارای تاثیر فرهنگی و تاریخی هستند . عبدی و ابن رشید و تیجانی نیز از جمله علمای مغرب بودند که در لایلای سفرنامه خود گزارش های اندکی از شیعه در مغرب و مسیر خود تا مکه و مدینه ارائه نموده اند. سفرنامه تیجانی نیز و حاوی گزارش هایی از اوضاع شیعه در عصر آن ها است. ابن جبیر و با درجه بسیار بالاتری عبدی متمایل به تشیع بوده اند و ابن بطوطه تا حدودی گزارشگر منتقد واقع گرای نماد های شیعه است (شهیدی پاک ، ۱۳۸۳ ، ۱۵۰). سفرنامه های حج مغربی و اندلسی منبع انسان شناسی مذهبی مردم شیعه در حجاز است مولف این مطلب را در کتاب مدخل تاریخ غرب اسلامی و مقاله انسان شاسی در قرون وسطی مستقل بررسی کرده است . (شهیدی پاک ، ۲۰۱۸ ، ۱۰). منابع معاصر حجاز نیز به انسان شناسی شیعه حجاز پرداخته اند و از تاثیر ركب حج مغربی سخن گفته اند (البلادی ، ۱۳۸۹ ، ۱۲۳)

۲-۱- پیدایش شیوه وسبک تاریخنگاری رحله حج در غرب جهان اسلام:

مکتب آفریقیه در تاریخنگاری مدرسه پیشرو در جهان اسلام و حجم کمی معارف تاریخی آفریقیه بیشتر از تولیدات تاریخ در شرق و آندلس است . در گزارشی از تاریخنگاری غرب اسلامی نموداری از این برتری کمی نمایش داده شده است . یکی از شیوه ها و سبک های تاریخنگاری غرب اسلامی و مکتب آفریقیه ، تاریخنگاری در قالب رحله حج است که با عناوین مشابه الرحلات الحجازیه طبقه بندی شده است رحله های حجازی نوعی تاریخ محلی و جغرافیای تاریخی حجاز است . علمای مغربی در پژوهش تاریخ محلی حجاز مقدم بر سایر نقاط جهان اسلام از جهت کمی و کیفی هستند (شهیدی پاک ، ۱۳۷۸ ، ۱۲)

آثار سفرنامه مغربی از مصادر اصلی تاریخ تشیع در غرب جهان اسلام است. مولف انعکاس نمادهای تشیع و تشیع نگاری منابع مغربی در آثار سفرنامه های حجازی علمای مغربی را به شکل مبسوط بررسی کرده است (شهیدی پاک، ۱۳۹۵، ۱۳۴).

۲- ذکر اثار و نمادهای تشیع در سفر نامه ابن جبیر حنبلی به عنوان نشانه های مهم اسلام

۲-۱- سیمای اجمالی سفرنامه ابن جبیر :

ابن جبیر حنبلی متولد شهر بلنسیه در شرق آندلس و معاصر ابن ابار دانشمند انقلابی شیعه است. گزارش های او از علائم تشیع در آندلس درارای کمیت و کیفیت متفاوت از سایر علمای آندلس است. مسیر حرکت او از بندر بلنسیه تا حجاز و مصر وشام است. رحله او مورد توجه محققان داخلی و خارجی است در دوره معاصر است (احسان عباس، ۲۰۰۱ ص ۸۶). اماری بخش هایی از آن را و فانیان همه آن را ترجمه کرده است (کراتشکوفسکی، ۱۹۸۷، ص ۳۳۶) از پیشگامان ادب عربی در سفرنامه است.

۲-۲- دغدغه اهل بیت در سفرنامه اندلسی ابن جبیر - تشیع بلا رفض

ابن جبیر نیز از جهانگردان محقق مغربی است که نسبت به آثار تشیع در سفرهای خود، دغدغه هایی داشته است که می توان او را از محبان اهل بیت و متشیعان به صورت تشیع بلارفض که جریان عامی در بین علمای مغرب بوده است دانست، از جمله سروده های او در محبت اهل بیت:

أحبُّ النبي المصطفى و ابن عمه	علیا و سبطیه و فاطمه الزهرا
هم اهل بیت اذهب الرجس عنهم	و أطلعهم افق الهدی انجماً زهرا
موالاتهم فرض و علی کل مسلم	و حبهم اسنى الذخائر للاخری

۲-۳- ابن جبیر و نماد متافیزیکی اثار اهل بیت

از بین ده ها سفرنامه غرب اسلامی که هیچ اشاره ای به نماد های تشیع در حرمین و مصر وشام و ایران ندارند ذکر اهل بیت در گزارش ابن جبیر جایگاه خاص در شیوه تاریخنگاری رحله دارد و و او برای آن ها اهمیت متافیزیکی قائل است و آن ها را نماد انسانیت و معنی حج و عبادت و سرمایه معنوی خود از سفر حج دانسته است و گزارش اثار و نماد های اهل بیت را با این عنوان شروع کرده است نیاز نیست ادعا شود ابن جبیر و ابن بطوطه و بویژه عبدیری مالکی متشیع بوده اند، تاریخ قضاوت می کند این سه حنبلی و مالکی هستند و کار آن ها مانند رفتار علمای شافعی و حنفی در احترام به اهل بیت و بخشی از جریان محبت به اهل بیت است که در قرن هفتم هجری جهان اسلام را فراگرفت. به هر حال توجه و گزارش آن ها از نمادهای تشیع دارای وجه مذهبی و سیاسی و اجتماعی است. . . :

"فاول ما نبداً بذكره منها الآثار و المشاهد المباركة التي ببركتها يمسكها الله عزوجل."

ابن جبیر در سفر به مدینه، گزارش هایی از آثار اهل بیت دارد که نشان وجود ذهنیت علاقمندی به خاندان اهل بیت در جهان اسلام معاصر ابن جبیر است،

۴-۲- وصف نمادهای تشیع در مسجد پیامبر

۴-۲-۱- تعیین محل مرقد و خانه فاطمه زهرا

توجه به فاطمه زهرا و سخن در تعیین محل قبر او که از دغدغه های علمای شیعه بوده است در سفرنامه ابن جبیر جنبلی، منطوق و مفهوم موافق و مخالف خاص خود را دارد که در گزاره ای تاریخی قابل بررسی است. چنان که گذشت وصف ابن جبیر از مکه و مدینه و اماکن مقدس وصف جزئی است. از جمله در ذکر مسجد رسول خدا ص در مدینه پس از وصف جزئی و کامل مسجد به وصف خانه و مرقد مطهر حضرت فاطمه زهرا پرداخته است که از ریزه کاری های تاریخ تشیع و مسئله اختلافی چندین قرن تاریخ تشیع است و ورود ابن جبیر به این بحث از چند جهت حایز اهمیت است، نخست بیان وضعیت ذهنی مردم حرم و مسجد و متولیان آن مکان مقدس و مردم مدینه و زائران که در عصر زیارت ابن جبیر به این مطلب اعتقاد داشته اند و همراه با پیامبر در حقیقت فاطمه زهرا را هم زیارت می کرده اند. و در درجه دوم حاکی از ردیابی و واقعیت یابی ذهنیت خود جهانگرد یعنی ابن جبیر است که بر چنین اعتقادی بوده است و با بیان این گزارش در صدد اثبات آن بوده است. او در این گزارش وجود خارجی اعتقاد خود را پیدا کرده است و گزارش کرده است که قبر حضرت در درون روضه مقدسه نبوی در داخل مسجد است و می نویسد: در درون روضه نبوی حوضچه ای از سنگ مرمر به شکل محراب قرار دارد که گویند خانه فاطمه رضی الله بوده است و نیز گویند؛ قبر آن است (ابن جبیر، ۱۹۸۱، ص ۲۴۰). در سمت راست این روضه منبر گرامی رسول اکرم قرار گرفته است.

۴-۲-۲- نمادی از حسنین در روی منبر پیامبر در مسجد النبی :

ابن جبیر در ادامه وصف مسجد پیامبر گزارشی در خصوص کودکی امام حسن و امام حسین آورده است که نمونه اعلائی نماد پردازی ادبیات سفرنامه در اذهان مخاطبین است و به نوعی انتقال ارتباطات ذهنی و روحی مردم با اهل بیت در قرن هفتم هجری در مدینه بوسیله ابن جبیر است. وصف جزئی این سفرنامه در این گزارش به خوبی مشهود است. بر سر پایه راست منبر آن جا که خطیب به عادت هنگام خطبه دست خود را بر آن می نهاد استوانه ای است سیمین درون تهی و کشیده شبیه انگشتانه خیاطان از لحاظ شکل نه از خردی چه این حلقه از انگشتان بزرگتر است. این حلقه در جای خود می چرخد و بازی می کند و مردم بر آنند که بازیچه حسن و حسین رضی الله در حال خطبه خواندن جدشان صلوات الله و سلامه علیه بوده است.

۴-۲-۵- اشراف جده در گزارش ابن جبیر

از موارد صریح انسان شناسی در گزارش های ابن جبیر از رفتار و اخلاق و وضعیت جماعت اشراف حجاز است (شهیدی پاک، ۱۳۹۷ و ۱۸). او گزارش های مفصلی از اشراف و شیعیان در سفرنامه خود آورده است. در گزارش خود هنگام ورود به بندر جده، از سادات علوی و حسینی و حسینی و جعفری آن محل یاد کرده است، و وجه اهمیت این سادات را وابستگی به اهل بیت پیامبر دانسته است؛ اهل بیتهی که خداوند آیه تطهیر را در مورد آن ها نازل فرموده است. عیسی رئیس سادات جده از مریدان حسن بن علی رضی الله عنها است ولی خود از کسانی است که کار ناشایست می کند و از این رو از جنس و تبار پیشینیان خود رضی الله عنهم نیست. در ادامه گزارش اشراف، به اشراف مکه اشاره کرده است و آن ها را به رافضیان حرم و اشراف زیدی تقسیم کرده است (ابن جبیر، ۱۹۸۱، ص ۱۱۵، ۱۱۲).

۳-۵- نمادهای اهل بیت در مصر در وصف ابن جبیر:

و در وصف مصر، گزارش مفصلی از آثار اهل بیت در مصر دارد. او مشاهد اهل بیت در مصر را مایه برکت دانسته و گزارش خود را از رأس الحسین آغاز کرده است. و از توسل و گریه و ندبه خود بر مزار متبرک سر حضرت امام حسین یاد کرده است. و عناصر معماری آن را با بیانی بسیار بدیع و نثر فنی ادبی بسیار بالایی وصف نموده است. اهل بیت مردان و زنان از ایشان را آورده است و در وصف مرقد بانو سیده نفیسه .

۴-۵- نماد های اهل بیت در شامات در وصف ابن جبیر:

در وصف شام نیز مزاری اهل بیت را بطور جداگانه ذکر کرده است:

۱-مسجد و مزار منسوب به حضرت علی ؛

۲-مزار زینب صغری ام کلثوم،

۳-مزار سکینه دختر امام حسین ؛

۴-وصف فرق شیعه در شامات :

ارتباط آن ها با سایر فرق شیعی مانند نصیری و زیدیه و فرق اهل تسنن آورده است(ابن جبیر ، ۱۹۸۱، ص ۱۹ ، ۳۴۱).

۶- ذکر آثار تشیع در سفر نامه عبدی

عبدی در حقیقت شیوه خاصی در رحله ارایه کرده است و از جمله رحله های آموزش و پژوهشی و شد رحال محدث فقیه برای کسب علم و توسعه آن است . وجه اهمیت سیاسی اجتماعی این رحله گزارش مفصل جامعه تشیع از غرب اسلامی تا حجاز است . این کار در گزارش های متعدد او از تشیع آمده است . چرا این مالکی نماد های تشیع را در یکی از بهترین سفرنامه های مغربی مفصل آورده است ؟ پاسخ کلی نزدیکی مذهب مالکی به مواضع اعتقادی فقهی امامیه و شیعه است و مالکیه تا امروز ذکر صلوات و توجه به اهل بیت را دارند اما در زمان تهاجم عقیدتی و نظامی به تشیع در عصر عبدی بویژه در غرب اسلامی تاثیر کالبدی نماد های تشیع در حفظ اصل حج و کارکرد طبیعی و مفید آن است و گزارش عبدی این مطلب ارتباط مستقیم سفر حج با توسعه فرهنگ اسلامی در مغرب را نشان می دهد .

۱-۶- استخراج و روایت احادیث شیعه از علی ع

عبدی فقیه محدث و مورخ در مسیر حرکت خود از مغرب اقصی در شهر های مخلف از مغرب تا مدینه مدت کوتاهی مستقر شده است و به کار تخصصی محدث یعنی استخراج حدیث پرداخته است .و در سفرنامه عبدی از بزرگان علمای مغرب اقصی نیز گزارش هایی در خصوص میراث تشیع در مغرب از جمله برگزاری و علاقه مردم به دعای کمیل در شهر بجایه در مغرب اوسط وجود دارد؛ در این خبر آمده است، عبدی، احادیثی از ائمه شیعی از علمای محدث در شهرهای مسیر خود شنیده و در کتاب آن ها را نقل کرده است.

عن علی ع عن النبی صعن علی : «ما من اهل بیت انهم نبی الابعث الله الیهم ملکاً یقدسهم بالغداة والعشی» او این دو حدیث را با اضافه چندین حدیث دیگر از زبان یکی از محدثین شهر تونس به نام فقیه قُسی شنیده است. عبدی حدیثی از امام حسن ع در کتاب سفرنامه خود آورده است،

"«السن تصیف و قلوب تعرف و اعمال تخالف»"

۶-۲- قرائت متون شیعه در بجایه :

از نکات جالب توجه عبدی قرائت متون مقدس و متبرک شیعه در شهر بجایه است . که از چند جهت نماد تشیع در سفرنامه ای مغربی است و حاکی از اهمیت علمای مغاربه به تشیع است . قرائت حدیث و متون درسی بر بزرگان دین سنتی از سنن آموزش اسلامی است و عبدی در بجایه که از مراکز سنتی تشیع است این کار را انجام داده است که هم دارای اهمیت علمی و آموزشی است و وضعیت شهر بجایه در قرن هفتم رانشان می دهد که محل استقرار علمای شیعه بوده است .

۱-۲-۶- قرائت کمیل در بجایه نزد شاطبی

دعای کمیل که در قالب حدیث کمیل از حضرت علی ع نماد فرهنگی و سیاسی و اخلاقی تشیع است و از مشهورات معارف شیعه امامیه است. عبدی در شهر بجایه از مهمترین نقاط استقرار شیعه در غرب اسلامی، نزد شاطبی فقیه مغرب و اندلس که فتاوی او مشهور است، متن دعای کمیل را بر شاطبی قرائت کرده است. "قرأت علیه [شاطبی] حدیث کمیل بن زیاد عن علی ابن ابی طالب ع" (عبدی، ۱۹۹۹، ص ۸۶، ۲۲۶، ۵۳۴).

۲-۲-۶- قرائت در السمط نزد یکی از علمای بجایه

و از جمله ملاقات های آموزشی و علمی عبدی ملاقات با؛ ابی عبدالله بن صالح در بجایه است. او نزد این دانشمند شیعه بخشی از کتاب «در السمط فی اخبار السبط» از ابن ابار را قرائت کرده است که این کتاب ابن ابار میراث مکتوب شیعه به قلم یک اندلسی است، او در بجایه از این شیخ فقیه اجازه روایت کتاب شیخ به نام «لقربه الی رب العالمین فی فضل الصلاة علی سید المرسلین» را دریافت کرده است. که دلیل بر اهمیت او به صلوات نماد واقعی تشیع است

۳-۶- وصف شهادت امام حسین و اعلام کفر امویان

از دیگر نماد های تشیع در سفرنامه مغربی عبدی توجه به مقتل امام حسین است. او به بررسی تاریخی و سیاسی پرداخته است و علت قتل امام حسین بوسیله امویان را کفر آن ها دانسته است. از عیدالله بن زیاد با عنوان الدعی ابن الدعی یاد نموده است (عبدی؛ ۱۹۹۹، ص ۳۲۱). دیدگاه او درست نقطه مقابل نویسندگان اموی مسلک در مغرب و اندلس از جمله ابن خلدون پیشوای مورخان غرب اسلامی است که تحلیل متفاوت و لیبرال از شهادت امام حسین دارند و یزید و اذنب ملعون او را تبرئه کرده اند.

۴-۶- بقای تشیع در طوفان پاکسازی تشیع در غرب اسلامی :

یکی از نکات سفرنامه عبدی مربوط به تذکر تاریخی او مبنی بر بقای جاودانه اهل بیت در غرب اسلامی است. به بیان عبدی امویان در سیر تاریخی دشمنی با تشیع همواره صدد محو آثار بنی هاشم در مواقف مهم اسلامی از بدر و احد و جمل و صفین و کربلاء بوده اند، اما خاندان اهل بیت همچنان جاودان هستند و حتی در غرب اسلامی هنوز مورد توجه هستند و در آینده معارف خود باقی مانده اند، او طبق سیاست حاکم بر روند تحولات سیاسی مغرب که مبتنی بر دشمنی اشکار با فاطمیان است، مواضع منفی نسبت به فاطمیان دارد.

۵-۶- وصف نماد های مادی و فرهنگ مادی تشیع در بقیع :

بقیع هم در سفرنامه ابن جبیر حنبلی و هم در سفرنامه عبدی مالکی مورد وصف جزئی قرا گرفته است و آن ها نمادهای تشیع از جمله ساختن قبر بلند و غیر مسطح با زمین که از نشانه های بارز تشیع در مخالفت با مخالفان است را یک به یک برشمرده است و وصف کرده اند. - او جمعیت غالب در مدینه را شیعه دانسته است. "اکثر اهل المدینه رَفَضَةُ." (عبدی، ص ۳۴). بقیع قبور بسیاری از صحابه و تابعین و علماء است، بر بسیاری از آن ها ساختمان و گنبد های زیبا است. مالک بن انس نوشته است که بلندی قبر او تا اندازه سینه می رسد و روی آن فرشی پهن کرده اند (عبدی، ۱۹۹۹، ص ۵۳۷، ۵۳۷). و در معرفی متصوفه اندلس و مغرب، مسئله اعتقاد به پوشیدن خرقه از دست حضرت علی ع با ذکر داستانی به ذهنیت مردم مغرب در اهمیت گرفتن خرقه تصوف و اعتبار صوفی ولی به اخذ خرقه از حضرت علی اشاره کرده است! او در کتاب خود اشعار و گزارش هایی در مورد مقتل امام حسین دارد. که یک مورد از آن در بخش میراث اهل بیت آمده است.

۶-۶- جمعیت شیعه مردم مدینه :

عبدی هنگام عبور از مدینه، جمعیت مدینه را شیعه دانسته است از مهمترین نکات حایز اهمیت عبدی در مورد وصف موقعیت تشیع در حجاز تصریح به مذهب عموم مردم مدینه است، عبدی هنگام عبور از مدینه، می نویسد: جمعیت مدینه شیعه است. این عبارت عبدی دارای اهمیت فوق العاده سیاسی اجتماعی و انسان شناسی و مردم شناسی در یک اثر معتبر تاریخی قرون وسطی بوسیله یک فقیه مورخ مالکی است و سهم تمدن اسلامی در تاسیس و توسعه مردم شناسی و انسان شناسی مذهبی را نشان میدهد.

۷- تشیع در آثار و سفرنامه حج ابن سعید مغربی

۷-۱ حضور در ایران در دربار دولت شیعه ایلخانان مغول:

علی غرناطی متولد ۶۱۲ در غرناطه اندلس جغرافی دان و شاعر شیعی و ادیب، جغرافی دان و مورخ اندلسی است که در اواخر دولت موحدین، به تونس مهاجرت کرد و دربار حفصیان از موقعیت اداری بالایی برخوردار شد؛ ابن سعید در عصر ایلخانان مغول به دربار دولت شیعی ایران سفر کرد و ملاقات های بسیاری با علمای شیعه ایران و عراق داشت و از اماکن متبرکه عراق زیارت و دیدن نموده است. در آثار او اشاراتی به میراث تشیع وجود دارد؛ او از فرار فلاسفه مغرب و اندلس در عصر ملوک الطوائف به دربار شیعی بنی حمود گزارشی ذکر نموده است. نویسندگان تاریخ الادب الجغرافی در این ملاقات تردید وارد کرده است (کراتشوفسکی، ۱۹۸۷، ۳۸۲).

۸- ذکر آثار تشیع در سفر نامه ابن بطوطه

۸-۱ سیمای کامل تشیع در گزارش های شیعی ابن بطوطه :

ابن بطوطه از اشراف مغرب به قصد حج از بندر طنجه در مغرب از دریا حرکت کرد اما سفر او پانزده سال طول کشید. بخش اصلی سفرنامه او وصف حجاز و عراق و مصر و شام و ایران است که در سفر به برخی شهرهای شیعه مانند مشهد در ایران، و نجف و کربلا در عراق دیدن کرده است و گزارش نسبتاً کامل و گویایی از وضعیت تشیع و فرهنگ مذهبی و اعتقادات شیعه آورده است. گزارش های ابن بطوطه از نماد های تشیع انتقادی و در مواردی مانند مطالب مربوط به مهدویت غیر منصفانه است (ابن بطوطه، ۲۰۰۲، ص ۱۸۶، ص ۱۹۶). جغرافی دانان معاصر او را در شمار دایره المعارف نویسان عصر مملوکی دسته بندی کرده اند (کراتشوفسکی، ۱۹۸۷، ۴۵۶) اما او مورخی از عصر تاریخنگاری مرینی است که بدستور سلطان مرینی ماموریتی را در شرق انجام داده است.

۸-۲ وصف نجف و حرم حضرت علی ع و رفتار زائران حریم علوی و حریم رضوی

گزارش او از توسل مردم به حضرت علی در نجف و سنت مستمر شیعه در استشفاء به مرقد حضرت علی را متذکر شده است؛ داستان شفا یافتن بیمار فلج در ضریح حضرت علی از جمله گزارش های مفصل سفرنامه ابن بطوطه است. از نقاط مشترک رحله ابن بطوطه با سایر سفرنامه های مغربی گزارش مشاهد شیعه در مصر مانند راس الحسین و مقبره سیده نفیسه و حضرت زینب است و گزارش برخی فرق شیعه در شامات است. نماد های تاریخی تشیع در شامات در شامات هم در سفرنامه ابن بطوط مانند سفرنامه ابن جبیر است. ابن بطوطه به نمادهای اداری شیعه و وضع شرفا در مکه و مدینه پرداخته است. گزارش او از دولت شیعه سربداران مورد انتقاد قرار گرفته است و مولف آن را با دیدگاه اکثر شرق شناسان معاصر مقایسه و ارزیابی و رد کرده است چون حتی برخی شرق شناسان معاصر بر آن ایراد جدی گرفته اند و آن را مردود شمرده اند (شهیدی پاک، ۱۳۹۴، ۴).

۹- نتیجه گیری:

بدین سان بررسی و تحلیل و تبیین گزاره های سه سفرنامه یاد شده نشان داد این رفت و آمد و مهاجرت و سفر های زیارتی و معنوی به حجاز باعث برقراری فرهنگ اسلامی در مغرب بزرگ عربی و اسلامی شد. ذکر اهل بیت و نماد های تشیع در سفرنامه های مغربی به عنوان معالم اسلام و نشانه های وجود و بقای اسلام دلیلی بر واقع گرایی و تمایل سفر نامه های مغربی به تشیع است. سفر نامه های مغرب امروز بخشی از مواد ادبیات عرب و تاریخ تشیع در حجاز است که در ذیل عنوان الرحلات الحجازیه دسته بندی شده اند. عملیات

فرهنگی تمدنی است که تمدن اسلامی را پیشوای شرق شناسی و شناخت حجاز مکه و مدینه شناسی قرار داده است. این میراث مکتوب اسناد تاریخی ارزشمندی برای مطالعه تاریخ مغرب در ابعاد مختلف است. این میراث ارزشمند در مطالعات تاریخ تشیع نقش کالبدی دارد و از غرب جهان اسلام به عنوان بخشی از هویت تاریخی تشیع دفاع می کند سفر حج آغاز دو جریان سیاسی مذهبی قدرتمند در تاریخ مغرب است که به تاسیس دولت در مغرب منجر شد. نطفه اولیه خلافت فاطمیان و دولت ادریسیان در ملاقات های سران بربرمغرب با بنیانگذاران عرب این دو دولت در حجاز و در پوشش سفر های حج منعقد شد و بدنبال هجرت آن ها به مغرب زمینه های تاسیس دو دولت شیعه در دورترین نقطه شمالی مغرب و در جنوبی ترین آن فراهم شد. با این وصف سفرنامه های مغربی منشا تغییرات سیاسی اجتماعی گسترده در تاسیس دولت های با مذهب تشیع مغرب است و حکمیت چند صد ساله تشیع در مغرب در ذهنیتی مغربی ها هنوز وجود دارد و گزارش های سفرنامه ابن جبیر، ابن بطوطه و بویژه عبدی حاکمی از حاکمیت این ذهنیت تاریخی بر مجموعه علایق درونی و حافظه مردم مغرب است که در تاریخنگاری سفر حج آن را آشکار ساخته اند. این سه سفرنامه شعائر و نمادهای تشیع را در قرن هفتم، هشتم و نهم هجری به عنوان میراث جهانی منعکس کرده اند. به هر حال مفهوم موافق این سه سفرنامه که مزین به انوار شیعه هستند این است که حذف تشیع از جریان اندیشه و سیاست و اجتماع در غرب اسلامی بویژه اندلس عواقب خسارت باری داشته است از جمله سقوط نهایی اندلس است که ابن ابار معاصر ابن جبیر به آن تصریح کرده است.

منابع

- ابن بطوطه، محمد، سفرنامه - ۲۰۰۰- دارالغرب الاسلامی بیروت.
- ابن جبیر ۱۹۸۱ - ابوالحسن، رحله، مکتبه الهلال بیروت
- عبدی، ۱۹۹۹، سفرنامه، دار السعدا، دمشق.
- کراتشکوفسکی، اغناطیوس، ۱۹۸۷، تاریخ الادب الجغرافی، دارالغرب الاسلامی، بیروت.
- شهیدی پاک، ۱۳۹۴ محمد رضا، توسعه ایده تئولوژیک شهر در دولت شهر سبزوار، غ کنفرانس بین المللی سرمداران دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار.
- احسان عباس، ۲۰۰۱، درسه فی الرحله ابن جبیر، دارالغرب الاسلامی، بیروت.
- شهیدی پاک، محمد رضا، ۱۳۹۵، تاریخ تشیع در مغرب اندلس افریقیه، انتشارات علویون، قم.
- البلادی، عاتق، ترجمه شهیدی پاک، محمد رضا، ۱۳۸۹، علی طریق الهجرة مسیر هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله، سازمان حج، تهران.
- شهیدی پاک، محمد رضا، ۱۳۸۳، فرهنگ و تمدن اسلامی در عهد حفصیان، واحد علوم و تحقیقات، تهران.
- شهیدی پاک محمد رضا، ۱۳۸۷، پیدایی و گسترش تاریخ نگاری در غرب اسلامی مدرسه تاریخ نگاری افریقیه، فصلنامه نامه تاریخ پژوهان فصلنامه سال چهارم، ۱۳ شماره / بهار.
- شهیدی پاک محمد رضا، ۱۳۹۹، پارادایم رحله در غرب اسلامی- مغرب اندلس افریقیه - سرای کتاب، قم.
- شهیدی پاک محمد رضا، ۱۳۹۸، مدخل تاریخ غرب اسلامی، سرای کتاب، قم.

Shahidipak- Mohammadreza, Anthropology in Medieval *Journal of Sociology and Anthropology*. 2018, 2(2), 55-58. DOI: 10.12691/jsa-2-2-3.

shahidipak mohammadreza 2020, IV. Uluslararası Batı Asya Turizm Araştırmaları Kongresi paradigm of tourism, 15-17 October, Turkey.